

УДК 340.17.036+2

Марина Бурдоносова,
кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри теорії
держави і права
Міжгалузевої академії управління

Форми прояву правового ідеалізму в сучасному українському суспільстві

На сьогодні в Україні склалася надзвичайно складна політико-правова ситуація, яка посилюється економічною та соціальною нестабільністю. Події, що відбуваються в країні протягом останнього року призвели до переосмислення українським народом свого призначення та цілей, активізації громадянської позиції з метою участі в процесі становлення правової держави та утвердження правових цінностей.

Такий різкий злам усталених форм поведінки, в тому числі і правової, може супроводжуватися заміною «старих» ідеалів «новими» без дотримання принципу спадковості в праві, нехтуванням одними цінностями права заради інших, перевищенням значення нормотворчості в правовому регулюванні, що в сукупності призводить до деформації в свідомості населення. Однією з форм такої деформації є правовий ідеалізм, який характеризується наявністю специфічних цінностей, які не відповідають (чи неповністю відповідають) цінностям і нормам права.

У науковий вжиток категорію «правовий ідеалізм» ввів професор

М. І. Матузов у своїй статті «Правовий нігілізм та правовий ідеалізм як дві сторони однієї медалі» у 1994 році [1, с. 38]. Згодом ця робота, значною мірою доповнена, увійшла до курсу лекцій під редакцією М. І. Матузова та А. В. Малько, що був виданий 1997 року [2], що вказує на те, що проблемі правового ідеалізму стали приділяти увагу відносно недавно, тому дане явище є недостатньо дослідженим з позиції юридичної науки.

Серед сучасних вітчизняних вчених, публікації яких пов'язані з дослідженням природи права, праворозуміння та певних аспектів правового ідеалізму, можна назвати таких, як Т. Г. Андрусяк, С. В. Бобровник, М. А. Бурдоносова, С. Д. Гусарєв, А. П. Заєць, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович, В. М. Селіванов, О. Ф. Скакун, С. С. Сливка, О. Д. Тихомиров, І. Б. Усенко, В. М. Шаповал, Ю. С. Шемшученко, О. В. Шмоткін, Ф. П. Шульженко та ін.

Аналіз сучасних наукових робіт з даної проблеми засвідчує,

що у вітчизняній науковій думці започатковано дослідження теоретичних питань правової ідеалізму, однак подальшої розробки у теоретичній площині потребує розгляд шляхів формування даного явища, його видів, сучасних форм прояву. Саме теоретико-правовий аналіз зазначених аспектів і визначає мету даної наукової статті. Для цього визначаються наступні завдання: 1) проаналізувати підходи до розуміння явища правового ідеалізму; 2) розглянути прояви соціальної цінності права; 3) на основі окреслених цінностей права, визначити, які форми прояву правового ідеалізму притаманні сучасному українському суспільству.

М. І. Матузов визначає правовий ідеалізм як переоцінку права, та зазначає, що дане явище «підживлює» себе нерозвинутою і деформованою правосвідомістю [2, с. 712]. О. Б. Костенко, досліджуючи явище правового ідеалізму з позицій філософії права, визначав його як один з філософсько-правових підходів до онтологічного, гносеологічного, аксіологічного, деонтологічного та праксіологічного обґрунтування природи, форм вияву і призначення права в суспільстві та державі [3, Т. 1, с. 656]. Подальшим дослідженням цього питання займався Д. Є. Марченко, який відносить правовий ідеалізм до форм правової деаксіологічної (від лат. *de* – відсутність чого-небудь; грец. *axios* – цінність) свідомості, що характеризується наявністю специфічних цінностей, які не відповідають (чи неповністю відповідають) аксіології права [4, с. 54]. М. І. Козюбра, досліджуючи конституційний ідеалізм визначає його як «схильність до перебільшення значення певних конституційних формулювань, приписування їм здатності радикально змінювати ситуацію в країні безвідносно до готовності суспільства в цілому, і особливо його політичної еліти до таких змін» і розглядає дане явище як прояв дефіциту правової культури [5, с. 3]. Дослід-

ниця правового нігілізму та правового ідеалізму О. В. Макарова зазначає, що правовий ідеалізм являє собою «соціально-юридичний феномен, протилежний правовому нігілізму, який має схильність до перебільшення значення права та його регулятивних можливостей» [6, с. 9].

Дійсно, правовий ідеалізм має власну форму деаксіологічної правової свідомості та внутрішню природу, особливості якої формують його зовнішнє вираження. Однак, оскільки деаксіологічна свідомість означає свідомість з деформованим ставленням до правових цінностей, то правовий ідеалізм не просто «підживлюється» нею, або являє собою прояв дефіциту правової культури, а виступає формою прояву деформації правової свідомості.

В аксіології під цінністю розуміють явища та процеси духовного чи матеріального характеру, що мають позитивне чи негативне значення для окремого індивіда, соціальної групи чи суспільства в цілому, здатні слугувати їх інтересам і цілям; є важливою, необхідною річчю, що є мірилом для оцінки [7, с. 939-940]. Це здатність речей та явищ навколишнього світу впливати на суб'єктів таким чином, що вони сприймаються як блага і спонукають прагнути володіти ними. Цінності також розглядаються як загальні принципи мотивованої діяльності, зважаючи на які, суб'єкти надають тим чи іншим об'єктам практичного значення, спонукають їх діяти певним чином [8, с. 328].

Власне, під цінністю права прийнято розуміти його здатність слугувати метою та засобом для задоволення соціально справедливих потреб індивідів та суспільства загалом, стверджувати гуманні засади у взаємовідносинах особи й влади, виступати силою, яка протистоїть сваволі. Соціальна цінність права полягає у тому, що воно надає суспільству організованості, стійкості, погодженості, забезпечує його підконтрольність. Таким чином право вносить

елементи упорядкування та злагоженості в суспільні відносини, є засобом їх цивілізованості [9, с. 274]. Цінність права формується у кожної людини (особистісна цінність), соціальних спільнот та об'єднань (групова цінність) і, зрештою, суспільства в цілому (загальносоціальна цінність). Розуміння позитивної значущості права притаманне як загальносоціальному рівню – таке право виникає й існує незалежно від держави, зокрема права людини, права нації, так і спеціально-соціальному (юридичному) праву, що є волевиявленням держави, обов'язковим для виконання [3, Т. 2, с. 74].

З урахуванням предмета дослідження та з огляду на викладене, сформулюємо основні прояви соціальної цінності права:

1. Консенсуальна (узгоджувальна) цінність. Право виступає як сукупність правил поведінки загального характеру, які впливають на суспільні відносини з метою закріплення правопорядку (системи відносин), вигідних усьому суспільству або політичним силам, що здійснюють державну владу. Тому його цінність полягає у тому, що воно виражає загальну, узгоджену волю учасників суспільних відносин. У цьому контексті, право сприяє розвитку тих відносин, у яких зацікавлені як окремі учасники, так і суспільство в цілому. Саме відповідність права загальним інтересам надає йому реальності й соціальної значущості. І навпаки, якщо нормативні вимоги не відповідають суспільним інтересам, жодними механізмами неможливо забезпечити їх повне виконання. Право не повинно нівелювати приватні інтереси, а має приводити їх у відповідність із загальними, має об'єднувати у собі загальну волю. Тобто суспільна цінність права полягає у тому, що воно впливає на поведінку і діяльність учасників відносин шляхом узгодження їх специфічних інтересів, приводячи їх до консенсусу.

2. Інструментальна цінність. Право надає діям учасників суспіль-

них відносин організованості, забезпечує їх підконтрольність, упорядкованість та цивілізованість. Це забезпечується цілою низкою інструментів правового регулювання, основними з яких є нормотворчість та видання правозастосовчих актів. Тобто інструментальна цінність права – це значущість дії усіх механізмів, засобів та інструментів правового регулювання у найбільш оптимальному співвідношенні.

3. Цінність формальної визначеності або свободи. Серед багатоманітності своїх проявів право виступає і як показник свободи особи в суспільстві, не випадково його визначають як «формальну свободу». Ознака формальної визначеності надає праву чіткості та зрозумілості. Воно виступає як формальний масштаб, однаково рівний для всіх учасників відносин, що регулюються. У правових приписах визначені межі поведінки кожного із суб'єктів права, закріплені їх права та обов'язки. Право тим ефективніше виконує завдання формального регулятора суспільних відносин, чим досконаліша законодавча техніка. Як зазначає С. С. Алексєєв, формальна визначеність права є справжньою цінністю, оскільки саме форма створює юридичні моделі, визначає чіткі межі та критерії людської свободи [10, с. 67]. Дійсно, завдяки формальній визначеності правових приписів суб'єкти права – державні органи, громадські організації, посадові особи, громадяни, іноземці, особи без громадянства – мають надані їм права, у рамках яких вони можуть діяти, вимагати необхідних дій від інших суб'єктів права, реалізовувати свої права та обов'язки.

4. Цінність справедливості. Призначення і цінність права в демократичному суспільстві полягає ще й у тому, що воно є виразником соціальної справедливості, виступає критерієм правильного (справедливого) розподілу матеріальних благ, утвердженням рівності та правового статусу людини.

5. Прогресивна цінність. Право являє собою потужний фактор соціального прогресу, джерело оновлення суспільства відповідно до історичного процесу його розвитку.

Проаналізувавши основні прояви соціальної цінності права, ми виділили п'ять видів, які лежать у його основі. Слід зазначити, що усі вони взаємопов'язані, справляють взаємний вплив та доповнюють одне одного. Такий аналіз важливий для подальшого визначення сутності форм прояву правового ідеалізму, оскільки перебільшення значення будь-якої правової цінності та надання їй надціннісної ролі призводить до зазначеного феномену.

Викладене дає підстави стверджувати, що за своєю природою правовий ідеалізм ґрунтується на співвідношенні між правовими цінностями, оскільки вони не існують окремо, а є взаємопов'язаними. Ці співвідношення формують ієрархію правових цінностей, яка є стабільною та здійснює безпосередній вплив на кожного індивіда у суспільстві. У даній системі одні правові цінності мають перевагу над іншими, є першочерговими, однак кожна – має власне місце та значущість, які визначаються співвідношенням з іншими цінностями. Коли суб'єкт ідеалістично чи фанатично ставиться до однієї з існуючих у суспільстві правових цінностей, надаючи їй статусу особливої важливості і перетворює у «надцінність», уся загальноприйнята об'єктивна ієрархія руйнується і виникає правовий ідеалізм. Отже, як бачимо, основу даного явища складають правові ідеалі-гіперболи, перед якими в свідомості людини усі інші «нормальні» цінності втрачають своє значення, «надціннісні» погляди руйнують усю аксіологічну систему, підпорядковуючи її собі.

Таким чином, в основі правового ідеалізму лежить особливий вид ставлення до цінностей права. Це ставлення не можна назвати негативним, навпаки, воно спрямоване саме до

правових цінностей та корисності права. Однак таке відношення буде-ється на перебільшенні та власному розумінні аксіології права і свого місця у процесі досягнення цілей та завдань правового регулювання. Ця ситуація призводить до того, що у суб'єкта, в якого переважає ідеалістична позиція, формується власна шкала цінностей, які не відповідають правовим.

Оскільки основу правового ідеалізму складають правові ідеалі-гіперболи, то особливості конкретних форм прояву даного явища залежать від того, яка саме правова цінність гіперболізується (перебільшується, возводиться у абсолют). Відповідно до зазначеної позиції можемо визначити, які форми прояву правового ідеалізму притаманні сучасному українському суспільству:

1. Правовий ідеалізм у формі правового волюнтаризму. В Україні існує безліч прикладів сьогодення, коли посадові особи у своїй діяльності не рахуються з правами людини та громадянина, а це означає, що узгоджувально-інтеграційна цінність права в юридичній свідомості деформується, тобто відбувається деаксіологізація правової свідомості. Гіперболізація інтересів певної соціальної групи щодо інтересів іншої призводить до того, що закони починають відображати інтереси лише однієї групи населення або одного класу, що зазвичай призводить до соціального невдоволення та конфліктів.

2. Другою формою прояву правового ідеалізму, що є притаманною для України є ідеалістичний формалізм, який знаходить вияв у виданні надмірної кількості правових актів, створенні умов, які призводять до тяганини, втрати змісту діяльності та зниження рівня поваги до правової норми. Він найчастіше проявляється у професійній юридичній сфері і є різновидом бюрократичної свідомості – системи управління і ведення справ, коли формальності стають вище за інтереси справи. Неналежна оцінка активної творчої

ролі людини, її здатності до юридичного мислення, призводить до явного перебільшення значення формальних процедур, виникають помилкові та спрощені уявлення про закони та правові норми, що спричиняє невдалі та непродумані дії [11, с. 114]. Ототожнення права з його формою (законом, указом, директивою, інструкцією, особливо з процедурно-процесуальними приписами) відриває його від загальносоціальних цінностей: справедливості, свободи та рівності. Таке розуміння права призводить до ідеалізації його форми, тобто правом починають вважати будь-яке владне рішення державного службовця, закріплене формально.

3. Найбільш поширеною в Україні формою правового ідеалізму є гіперболізація значення одного з інструментів правового регулювання, захоплення надмірною законотворчістю або адміністративною, наглядовою, правоохоронною діяльністю. Дану форму правового ідеалізму найчастіше пов'язують з правотворчістю в аспекті надмірної множинності законів, однак рівною мірою вона існує й у адміністративній, наглядовій та правоохоронній діяльності. Як відомо, нарощування великої кількості нових правових норм та управлінських актів не веде до суспільного прогресу. Кількісна характеристика, якою б вона не була важливою і точною, не може замінити якісну. Кількісне накопичення, прирощування певних чинників не веде однозначно до якісної зміни сутності певного явища, зокрема державної політики, законодавства, управління.

Випадки правового ідеалізму нерідко зустрічаються серед українських законодавців, коли закони стають вираженням найкращих, гуманістичних та соціальних принципів, однак у реальному житті їх забезпечення виявляється досить проблематичним. Звісно, не важко зрозуміти прагнення автора закону до всього найкращого для держави та суспільства, однак на практиці вони вияв-

ляються «холостим пострілом», без можливості виконання (через дефіцит бюджетних коштів, політичні протистояння, несвоєчасність заходів або неприйняття запропонованих методів суспільством).

Ще одним проявом правового ідеалізму є поширена серед населення, думка, що для розв'язання усіх найгостріших проблем достатньо прийняти необхідні закони, звичка вважати соціальне питання невирішеним, поки не буде видано відповідний нормативно-правовий акт. Однак, така слабка, нерозвинута правосвідомість заважає визначити основоположну роль права, з'ясувати його реальну цінність та соціальне призначення.

Приклади прояву правового ідеалізму в реальному житті менш помітні, вони усвідомлюються лише з часом, коли настає суспільне розчарування у законах, з якими пов'язувалися надії на поліпшення життя, чи розв'язання інших гострих суспільних проблем – люстрація влади, боротьбою з корупцією, бюрократизмом і т. п. Зрозуміло, що будь-які перетворення, що здійснюються в суспільстві, потребують надійного правового забезпечення. Без нього сподіватися на позитивні зрушення неможливо, про що наочно свідчить досвід розвинутих країн Заходу. Проте на право, закони не можна покладати завищені надії [5, с. 3]. Без продуманого механізму реалізації та забезпечення закони не діють. У результаті цього відбувається розчарування, зневіра в їх реальній силі і в суспільстві посилюється «друга сторона медалі» – правовий нігілізм.

Отже, правовий ідеалізм можна визначити, як протилежну правовому нігілізму форма прояву деформованої правової свідомості, що виявляється у схильності до перебільшення ролі права у регулюванні суспільних відносин, приписуванні законам здатності радикально змінювати ситуацію в країні без урахування готовності суспільства до цьо-

го [12, с. 716]. Нами визначено, що в сучасному українському суспільстві найпоширенішими формами прояву правового ідеалізму є: 1) правовий волюнтаризм – врахування в законах інтересів лише певної соціальної групи та нехтування інтересами іншої; 2) ідеалістичний формалізм, який знаходить вияв у виданні надмірної кількості правових актів, створенні умов, які призводять до тяганини, втрати змісту діяльності та зниження рівня поваги до правової норми; 3) гіперболізація значення одного з інструментів правового регулювання, захоплення надмірною законотворчістю або адміністративною, наглядовою, правоохоронною діяльністю.

Дійсно, соціальне призначення права полягає у закріпленні необхідних, важливих відносин, викоріненні негативних явищ у житті суспільства і створенні умов для сприятливого розвитку нових, прогресивніших

видів суспільних відносин [13, с. 290]. Тобто регулювання та охорона суспільних відносин юридичними засобами є основним призначенням права, а тому не можна покладати на нього завищені, необґрунтовані сподівання. Слід розуміти, що це не всемогутній, чарівний еліксир, а реальний інструмент регулювання суспільних відносин, необхідність якого зумовлена самим соціумом. Наївно вимагати від права більшого, ніж воно може дати насправді, йому необхідно відводити ті місце і роль, які об'єктивно впливають із можливостей даного інституту. Не слід підносити право у абсолют, оскільки гіперболізовані, невиправдані очікування можуть лише скомпрометувати його [2, с. 712]. Цінність права є беззаперечною, однак лише реальне та об'єктивне усвідомлення його можливостей допоможе уникнути правового ідеалізму.

Список використаних джерел

1. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны одной медали / Н. И. Матузов // Правоведение. – М., 1994. – № 2. – С. 37–46.
2. Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
3. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1998–2004.
4. Марченко Д. Э. Правовой нигилизм, правовой идеализм и правовой инфантилизм как формы деаксиологического правового сознания : [монография] / Д. Э. Марченко. – Самара : НТЦ, 2006. – 114 с.
5. Козюбра М. І. Конституційний ідеалізм та конституційний нігілізм як прояви дефіциту правової культури / М. І. Козюбра. // Наукові записки. Юридичні науки. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – № 53. – С. 3–7.
6. Макарова О. В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / О. В. Макарова. – К., 2010. – 19, [1] с.
7. *Філософський словарь* / [сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – 1065 с.
8. Поляков А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход : [курс лекций] / А. В. Поляков. – [2-е изд., доп.]. – С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 856 с.
9. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку : проблеми, реалії, перспективи : [монографія] / Наталія Миколаївна Оніщенко ; [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Юрид. думка, 2008. – 320 с.

10. *Алексеев С. С.* Теория права / С. С. Алексеев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Бек, 1995. – 311 с.

11. *Тихомиров Ю. А.* Правовое регулирование: теория и практика / Ю. А. Тихомиров. – М. : Формула Права, 2010. – 400 с.

12. *Бурдоносва М. А.* Правовий ідеалізм // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2012. – С. 716.

13. *Теорія держави і права.* Академічний курс / [Зайчук О. В., Заєць А. П., Журавський В. С. та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

Бурдоносва М. А. Форми прояву правового ідеалізму в сучасному українському суспільстві

У статті досліджується явище правового ідеалізму, розглядаються підходи до його розуміння. Аналізується цінність та соціальне призначення права, виокремлюються його основні аксіологічні властивості. На основі окреслених цінностей права, визначаються, форми прояву правового ідеалізму які притаманні сучасному українському суспільству: правовий волонтаризм, ідеалістичний формалізм та гіперболізація значення одного з інструментів правового регулювання.

Ключові слова: правовий ідеалізм, правова аксіологія, соціальна цінність права, форми прояву правового ідеалізму, правовий волонтаризм, ідеалістичний формалізм.

Бурдоносва М. А. Формы проявления правового идеализма в современном украинском обществе

В статье исследуется явление правового идеализма, рассматриваются подходы к его пониманию. Анализируется ценность и социальное назначение права, выделяются его основные аксиологические свойства. На основе установленных ценностей права, определяются формы проявления правового идеализма, которые присущи современному украинскому обществу: правовой волонтаризм, идеалистический формализм и гиперболизация значения одного из инструментов правового регулирования.

Ключевые слова: правовой идеализм, правовая аксиология, социальная ценность права, формы проявления правового идеализма, правовой волонтаризм, идеалистический формализм.

Burdonosova M. Forms of legal idealism in modern Ukrainian society

The article explores the phenomenon of legal idealism and approaches to its understanding. Author analyzed value, social purpose of law and its basic axiological properties. On the basis of certain values are determined the forms of legal idealism inherent in modern Ukrainian society: legal voluntarism, idealistic formalism and exaggeration of the value of one of the instruments of legal regulation.

Key words: legal idealism, legal axiology, the social value of law, legal forms of idealism, legal voluntarism, idealistic formalism.